

Osmanlı İskân Coğrafyasındaki Harabe Köy ve Mezraları Yeniden Düşünmek: Kaynaklar ve Problemler (16-18.Yüzyıllar)

Rethinking Abandoned Villages and Hamlets in the Ottoman Settlement Geography: Sources and Problems (16th-18th Centuries)

Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ*

Öz

Osmanlı tarım ve iskân tarihini incelerken merak edilen en önemli husus; devletin iskân sahasını, demografik yapısını ve tarımsal üretimini geliştirme konusunda bir politikasının olup olmadığıdır. Bu konuda literatürde yer aldığı kadarıyla pek çok uygulamanın olduğu bilinmektedir: Sürgün yöntemi, konar-göçer aşiretlerin boş arazilere yerleştirilmesi, savaş tutsakları kullanılmak suretiyle çorak toprakların tarıma kazandırılması, ıssız ve tehlikeli yerlere yerleşen kimselere bir takım ayrıcalıklar tanınmak suretiyle şenlendirilmesi, ormanlık alanların tarla olarak açılmak suretiyle tarıma kazandırılması, bu uygulamalar esnasında iltizam sisteminden yararlanılması vb. bu kapsamda sıralanabilir. Bu yöntemler uygulanırken timar sisteminin etkin bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Bu sistem aracılığıyla hâlî ve harabe olan köy ve mezralar bir timarlı sipahiye dirlik olarak tevcih edilerek terk edilmiş iskân yerleri ihya edilir, şenlendirilir ve böylece tarım alanları işlerlik kazanırdı. İşte bu araştırmanın odak noktası, söz konusu bu uygulama her zaman başarıya ulaşmış mıdır, bu durumu kaynaklardan takip etmek mümkün müdür ve arşiv kaynakları bu hususta ne tür veriler içermektedir vb. sorulara cevap aramaktır. Nitekim bazen ilgili veriler kaynaklarda tespit edilemediği için uygulamanın başarıya ulaşıp ulaşmadığı sorusu tartışmaya açık hale gelmektedir. Bu durumun en önemli nedeni klasik tahrir geleneğinin sona ermesi ve bu türden verilere artık sistematik olarak ulaşılmasının getirdiği zorluklardır. Dolayısıyla bu türden sorunların kaynaklar bağlamında ortaya konulması; Osmanlı iskân tarihini ve tarımsal üretimin temel sıkıntılarını da yeniden düşünmemiz gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: tahrir defterleri, timar ruznamçe defterleri, iskân tarihi, terkedilmiş köyler, demografi.

Abstract

When examining the history of Ottoman agriculture and settlement, one of the most important questions is whether the state had a consistent policy aimed at developing its settlement areas, demographic structure, and agricultural production. According to the literature, the Ottoman state is known to have implemented various practices in this context. These included the use of forced migration (sürgün), the settlement of nomadic tribes on unoccupied lands, the cultivation of barren soil with the labor of war captives, the revitalization of desolate or dangerous areas by granting privileges to settlers, the transformation of forested areas into farmland, and the use of the iltizam (tax farming) system during these processes. It is also known that the timar system was effectively employed in the implementation of these methods and policies. Through this system, deserted or ruined villages and hamlets were granted as dirlik (fiefs) to timariot cavalry, leading to the rehabilitation and repopulation of abandoned settlements and the revitalization of

Makale Geliş Tarihi: 15.08.2025. Makale Kabul Tarihi: 23.11.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine. "Osmanlı İskân Coğrafyasındaki Harabe Köy ve Mezraları Yeniden Düşünmek: Kaynaklar ve Problemler (16-18.Yüzyıllar)". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 19/37, (Aralık 2025): s. 71-90. <https://doi.org/10.19060/gav.1836548>

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, E-mail: eozunlu@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8064-2016.

Gazi

Akademik
Bakış

71

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

agricultural lands. The central focus of this study is to investigate whether these practices consistently yielded successful results, the extent to which they can be traced in historical sources, and the types of data provided by archival records on this matter. Indeed, in some cases, due to the absence or insufficiency of related data, it remains debatable whether these implementations succeeded. One of the primary reasons for this uncertainty is the cessation of the classical tahrir tradition, which makes systematic access to such data increasingly difficult. Thus, identifying these problems in the context of available sources highlights the necessity of rethinking Ottoman settlement history and the fundamental challenges of agricultural production.

Key Words: tahrir registers, timar ruznamçe registers, settlement history, abandoned villages, demography.

Giriş

Özel teşebbüsün/girişimciliğin hakim olmadığı dönemlerde özellikle de sanayi öncesi tarım devletlerinde iskân süreci ve tarımsal verimlilik nasıl sağlanırdı? Konuya bu soru kapsamında yaklaşmak geçmişten ilham alarak bugünkü iskân ve tarım problemlerine olan bakış açısına da yeni bir vizyon kazandıracaktır. Elde mevcut olan literatüre göre bu soruya kanıtlarıyla birlikte açıklama getiren bazı çalışmalar bulunmaktadır. Özellikle Ö. L. Barkan ve H. İnalçık'ın çalışmaları bu bağlamda ufuk açıcı yaklaşımlar sergilemektedir. H. İnalçık'a göre; Osmanlılar toprak mülkiyetini İslâm geleneklerine uygun olarak fetih ve tarıma açma ilkelerine dayandırmaktaydı. Toprak üzerinde mülkiyet hakkını elinde bulunduran devlet, bu meşruiyet hakkını ancak toprağın şenlendirilmesi ya da tarıma kazandırılması söz konusu olduğunda kullanılabiliyordu. Ancak bu tür durumlarda dahi mülkiyet hakkını (rakabe) elden bırakmamakta, gerektiğinde mülk arazinin sahibinin bu hakkını elinden alabilmekte ya da sahibi tarafından bir vakfa dönüştürülmesine imkan tanıyabilmekteydi.¹ Bahsi geçen sürecin hukuki boyutunun nasıl gerçekleştirildiği konusu bu çalışmanın sınırlarını aştığı için burada üzerinde durulmayacaktır. Ancak devletin hem çevreye hem de insan yararına olabilecek bir takım girişimlere imkân tanıdığı, yukarıda verilen bilgileri de destekler şekilde arşiv kaynaklarımızda mevcut olan kayıtlarda açık bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla bu noktada Osmanlı'da hem iskânın gerçekleşmesi hem de tarımsal üretimin artırılması için bir takım etkin yöntemlerin kullanıldığını söylemek mümkün.

Harap, hâlî ve ıssız olan yerlerin mamur hale gelmesinde kullanılan en etkin yöntemlerden biri, sürgün yöntemidir. Barkan, Rumeli'nin iskânında ve yeni yerleşim yerlerinin oluşum sürecinde bu yöntemin tatbikinden uzun uzadıya bahseder. Özellikle Tatarların 15. Yüzyılda Filibe ve civarına yerleştirilmesinde bu yöntemin payının oldukça önemli olduğu üzerinde durur. Nitekim Aşıkpaşazâde tarihinde de bu sürgün hadisesi uzun uzadıya anlatılır.² Barkan'ın ifadesiyle, bu gruplar bir yandan çiftçilikle uğraşmaya başlamak suretiyle top-

1 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1 (1300-1600), Eren yayınları, İstanbul 2000, s. 146.

2 Meselâ, Çelebi Mehmed döneminde İskilip civarındaki Tatar aşiretlerinin Rumeli'ye sürülmesi hakkında bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (haz. Kemal Yavuz-M.A.Yekta Saraç), İstanbul 2003, s. 425-426.

rağa yerleşirken, bir yandan da bulundukları Rumeli coğrafyasını büyük ölçüde şenlendirerek yeni yerleşim yerlerinin ve merkezlerinin kurulmasını ya da canlanmasını sağlamışlardır.³Bu uygulamada özellikle zaviye şeyhleri önemli bir rol üstlenmişlerdi. Issız veya harabe olan yerleri ihya edip, ziraî faaliyetlerle donatan bu dervişlerin meskûn oldukları topraklar bir süre sonra birer yerleşim yerine dönüşürdü.⁴ Bu durum Rumeli’de olduğu gibi Anadolu’da da sıklıkla karşımıza çıkar. Meselâ Sivrihisar nahiyesinde Çakır Şeyh, Şeyh Musa, Kurd Şeyh gibi köyler, esas itibarıyla zaviyeyi kuran şeyhlerin etraflarını şenlendirmesi suretiyle oluşmuşlardı.⁵

Yukarıda vurguladığımız girişimler dışında başka bir uygulama ise Osmanlı Devleti’nde miri arazi rejiminin kaide ve kuralları gözetilerek oluşturulan timar sistemi çerçevesinde gerçekleştirilmekteydi. Dirlik sahiplerinin toprağı mülk edinmemesi ve kendi yararlarına kullanmamaları bu kaideler arasında yer almaktaydı. Bununla birlikte devleti temsilen denetim mekanizmasındaki görevleri yerine getirmeleri; dirlikleri dahilindeki sulak alanları, çorak toprakları, otlakları, yabani meyve ağaçlarını kontrol etmeleri, dışarıdan gelen şahısların dirlikleri dahilindeki otlak alanları ve suları kullanmaları veya deftere kaydedilmemiş toprakları işlemeleri durumunda onlardan kendi adları ile vergi toplamaları bu minvalde söylenebilir.⁶

Barkan’dan sonra Osmanlı’da tarım alanlarının etkin bir şekilde kullanıma açılmasına dair çok fazla çalışma yapıldı. Ancak son zamanlarda bu konuda yapılan en detaylı çalışma, Z. Karademir’e aittir. Karademir, ufuk açıcı çalışmasında, şenlendirme politikası kapsamında özellikle boş arazilerin (mevât) askerî kökenli kimselerin temliknâmeler almak suretiyle birer girişimci gibi gayret göstermelerinden, konargöçerlerin boş arazilere yerleştirilmesinden, ormanlık alanların tarıma kazandırılmasından, iltizama vermek suretiyle toprakların şenlendirilmesinden, boş ve harap köylerin ziraate kazandırılmasında mukataaların dağıtılmasından, tehlikeli ve korkunç yerlerin şenlendirilmesinden, çorak toprakların şenlendirilmesinde savaş esirlerinin kullanılmasından, haymana denilen kayıt dışı ya da bir diğer ifadeyle hareketli, mevsimlik iş gücü olarak nitelendirilen kimselerin tarımsal alanların işlevinin artmasındaki emeklerinden ve en nihayetinde tarım topraklarını ziraate açanlara verilen vergi muafiyetlerinden uzun uzadıya bahseder.⁷

3 Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4, İstanbul 1953, s. 211-212.

4 Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri ve Süleymaniye Camii ve İmareti Muhasebesi (1585-1586)*, (haz. Coşkun Çakır), Vakıflar Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 2013.

5 Halime Doğru, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1997, s. 57.

6 İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, s. 157.

7 Belirtilen başlıkların detayı için bkz. Zafer Karademir, *Osmanlı Yeniçağı’nda Tarımsal Gelişim, Ziraat, Hasılat, Ticaret*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2023, s. 104-119.

Gazî

Akademik
Bakış

73

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

Görüldüğü üzere konunun kapsamı oldukça geniştir ve bir makalenin sınırlarını da aşmaktadır. Bu yüzden okuduğunuz araştırmanın konusu daha çok *hâlî ve harabe* olarak nitelendirilen yerlerin şenlendirildikten sonra sürekli-liklerinin arşiv kaynaklarından takip edilip edilmediği meselesidir. Nitekim bu uygulamada esas olan; hem harabe hem de *hâric ez-defter*, yani kayıt dışı olan bazı toprakların deftere kaydedilerek timar sistemi içerisine entegre edilmesi ve böylece devletin kontrolü altına girmesidir. Peki bu süreci takip edebiliyor muyuz? Bu sorunun cevabı çalışmanın ilerleyen safhalarında yanıtlanmaya çalışılacaktır.

Defter Dışında Kalanların Peşinde Olmak...

Osmanlı iskân tarihiyle ilgili temel literatür incelendiğinde, dirlik sahiplerinin görevleri içerisinde "*hâric ez-defter*" olan yerlerin yani mufassal ve icmâl defterinde kayıtlı olmayan yerlerin kayıt altına alınması olduğu özellikle vurgulanır. Ancak yine de her tahrir esnasında gözden kaçan bazı yerler olduğu gibi tahrir işleminden sonra yaşanan bazı gelişmeler sonucunda defter dışında kalmış yerler de olabiliyordu. İşte kayıtlarda "*hâric ez-defter*" olarak adlandırılan bu yerler, H. İnalıcık'ın ifadesiyle tahrir işlemine uygun olarak bütün gelirleri tespit etmek ve bu gelirleri hak sahiplerine paylaştırma ilkesinden dolayı kayıt altına alınmaktaydı.⁸

Osmanlı kanunnâmeleri de "*hâric ez-defter*" ifadesini net bir şekilde izah etmektedir. Kanunî Sultan Süleyman dönemine ait Timâr ve Taşra Teşkilâtı Kanunnâmesine göre; tahrir ve tevzi işlemi esnasında bazı köyler ve mezralar sehven kimseye verilmediği için icmal ve mufassal deftere kayıt olmayıp hariç kalmaktaydı. Tahrirden sonra bazı köyler ve mezra hudutları dışında kimsenin ilgisinin olmadığı bazı müstakil mevziler, orman ve dağlık yerlerde haymana olan bazı gruplardan bir kısım reaya bir yeri muhtelif şekilde (ağaçlık yerleri keserek vs.) tarıma açarak veya iskân ederek köy haline getirdiklerinde, bu türden köy ve mezralara *hâric ez-defter* denilmektedir. Buralar tekrar tahrir döneminde kayıt altına alınır ve hak sahiplerinden isteyenlere *hâric ez-defter* olarak tevcih olunurdu.⁹ Nihayetinde bu kayıt işleminin en büyük faydası, âtil durumdaki

Gör

8 H. İnalıcık, Osmanlı'da "*hâric ez-defter*" tabirinin sadece arazi için değil, reâyâ için de kullanıldığını ifade eder ve XVII. yüzyıla ait bir kanun mecmuasına göre "*hâric ez-defter*" tabirini şu şekilde açıklar: "*Hâric ez-defter dahi iki kısımdır; bir kısmı şol kurâ ve mezârî'dir ki, defâtir atıkada mastûr ve mukayyet iken hiyn-i tahrirde kimesneye verilmemekle defter-i icmâl ve mufassaldan hâric kalmış ola, ol makulelere hâric ez-defter derler, bir sipahi bu tarikle alub berât eylese timarı olur, min ba'd men' yoktur. Ve bir kısmı dahi budur ki, tahrirden sonra bazı kurâ ve mezârî'in hududlarından hâric kimesnenin alâka ve nizâ'i olmayan bazı mevâzi'-i müstakile ve beyâbân ve orman ve kühistândan etrâf-ı cevânibinde haymanegândan bazı re'âyâ gelüb bir mahalle ziraatgâh edünüb orman ve eşcârını kırıp ihyâ edüb müstakil mezra'â eyleseler veyahut temekkün edüp başka kariye olunsalar, bu makule kurâ ve mezârî'e dahi hâric ez-defter derler, erbâb-ı istihkaktan tâlip ve râgıp olanlara ber-vech-i timâr tevcih olunup berât eyleseler câizdir.*" Bkz. Halil İnalıcık, *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-ı Arvanîd*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1987, s. XXV-XXVI.

9 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap, Kanunî Sultan Süleyman

toprakların tarımsal verimliliğinin gerçekleştirilmesi, birer gelir birimi haline gelmesi ve “şenlendirmek” suretiyle yeni iskân yerlerinin oluşmasıydı. Başta tahrir defterleri olmak üzere muhtelif arşiv kaynaklarında bazen *hâric ez-defter* olan yerlerin hâli ve harabe olduğu da görülür. Bu türden gelirlerin kaydedildiği en önemli defterlerin başında tahrir defterleri gelmektedir.¹⁰ Konuyla ilgili örneklerle çalışmanın ilerleyen safhalarında değinilecektir.

Bu sürecin işleme şekli belli kurallarla belirlenmişti: İki köy arasında kimseye ait olmayan topraklar *haymana* denilen yani herhangi bir yere kayıtlı olmayan reaya tarafından açılır ve işlenirdi. İşte bu türden topraklar *hâric ez-defter* kategorisinde sayılırdı. Genellikle ziraate yarar olan bu türden boş yerlerin tahrir eminleri tarafından tespit edilmesi ve kaydedilmesi devlet tarafından istenen bir durumdu. Devlet, tespit edilen bu yerlerin şenlendirilmesini, yani düzenli vergi geliri getiren bir tarım arazisi ve iskan yeri haline getirilmesini isterdi. Tespit edilen bu yerler sancakbeyleri tarafından sipahilere timar olarak verilirdi. Fatih dönemine ait Rumeli tahrir defterlerinde bu türden çok sayıda kayıt bulunmaktadır. H. İnalçık, genellikle bu gibi yerlerin zam olarak başka timarlara dahil edildiğini belirtir. Nitekim yayımlanmış olduğu Arvanid defterinde bu türden çok fazla kayıt bulunmaktadır.¹¹ Benzeri kayıtlar Anadolu coğrafyası üzerine yapılmış başka çalışmalarda da sıklıkla görülür. Lâzıkıyye Kazası'nın Eynesi-Büki mezrası böyle bir mezraydı (Yavuz Sultan Selim dönemine ait defterlerde).¹²

M. Cook, Anadolu'nun kırsal kesimi üzerindeki nüfus baskısını Aydın, Hamid ve Tokat örneğinde ele alan çalışmasında ıssız olan, ra'iyeti olmayan, hâricden ekilen ve *hâric ez-defter* olan yerleşmeler, özellikle de köyler üzerinde uzun uzadıya durur. Bu yerlerin bir kısmında ilgili köyün *hâric ez-defter* olduğu, sonradan ma'mûr hale geldiği, önceleri köy olan yerlerin harap olup hariçten ekildiği ve bazı yerlerin 15 yıldan beri ekilmediği gibi ifadelerin kayıtlarda geçtiğini belirtir.¹³ Benzer şekilde konuyla ilgili yapılmış pek çok sancak çalışmasında bu konuya değinilmiş ve hatta hariç raiyyetin nüfusu üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur. Meselâ, 16. Yüzyıl Manisa'sında hâric raiyyet 1531 tahririnde 628, 1575 tahririnde ise 567 tam çift idi. Emecen, Manisa kazâsındaki köylerin 1/3'ünü, tarımsal üretim için elverişli yerleşim yerler olduğunu ama

Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım, Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler, (içinde: Timâr ve Taşra Teşkilâtı Kanunnâme-i Hümayûnu), Fey Vakfı yayınları, İstanbul 1992, s. 491.

10 Bu defterler hakkında çok fazla literatür olduğu için temel bazı öncü çalışmalar için bkz. Ö. L. Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri, Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, *İFM*, II/1 (1940), s.20-59.; II/2 (1940-41), s.214-247.; Aynı yazar, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X (1951-1953), s.1-27.

11 İnalçık, *Sancak-i Arvanid*, s. XXVI.

12 Turan Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2000, s.202.

13 M.A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia (1450-1600)*, London Oxford University Press, New York Toronto 1972, s.20-21.

Gazi

Akademik
Bakış

75

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

bununla birlikte nüfusu olmayan köyler olduğunu belirtir. Dolayısıyla Emecen, Manisa kazâsının 1/3'ünün hâric raiyyet olarak adlandırılan ve toprağı kendine yetmeyen, nüfusu fazla olan köylerden gelenler ile konargöçerlerin büyük ölçüde oluşturduğunu ileri sürmektedir.¹⁴ Hatta bazı köylere sadece harap olduğu değil, “*içinde kimesne bulunmaz*” kaydının da düşüldüğünü ifade eder.¹⁵ 16. Yüzyılda Manisa'da muhtelif nedenlerden dolayı harap olan yerleşmelerin sonraki yıllarda da bu durumlarını artırarak devam ettirdikleri görülmektedir. Yine Emecen'e göre, özellikle 17. Yüzyılda yaşanan karışıklıklardan dolayı bir çok köy harap olmuş, bugüne ulaşamamış ya da yeni yerleşmeler sonucunda isim değiştirmiştir. 16. Yüzyıldaki köy ve mezraların ancak 1/3'ü günümüze kadar ulaşmıştır¹⁶ ki bu oran oldukça düşüktür.

Araştırmanın bu noktasında üzerinde durulacak husus, *hâric ez-defter* olan kayıtların tahrir defterleri dışında başka defter serilerinden takip edilip edilemeyeceğı meselesidir. Bu bağlamda timar ruznamçe defterlerinin önemli bir boşluğu dolduran defter serileri içerisinde yer aldığını söyleyebiliriz. Zira bu defter türü, dirlik almaya hak kazanmış kişinin berat alabilmesi adına defterhâne tarafından verilen tezkire suretlerini ihtiva ettiği¹⁷ ve 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar seri halinde mevcut olup muhtevasında hem timar sistemi hem de Osmanlı iskân tarihi ile ilgili önemli bilgileri barındırdığı¹⁸ için bu soruya bir nebze olsa da cevap verebilecek niteliktedir. Dolayısıyla bu defterlerden hareketle defter dışında kalan yerleşim yerlerinin verilerine, bilgilerine erişmek mümkün olabilmektedir. Nitekim bu defterlerde kayıt dışı kalmış, ancak daha sonra deftere ve dolayısıyla vergi sistemine dahil edilmiş çok sayıda köy ve mezra bulunmaktadır. Saruhan Sancağı'nda Gölyeri mezarası¹⁹, Ali Fakihlü ve Şeyhlü mezraları²⁰, Ankara Sancağında Çubuk kazasına tabi Akçaabad ve Karaca Kalkın köyleri²¹, Kütahya Sancağına bağlı Hacı Hasan, Karket (?) Çukuru ve Sarı Baba mezraları²² ile Dulkadir köyü yakınındaki Alabey mezarası bu türdendi²³.

Görüş

- 14 Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1989, s. 231, 235.; Haric raiyyete dikkat çeken çalışmalardan biri için ayrıca bkz. Oktay Özel, *XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Kırsal (Zirai) Organizasyon: Köylüler ve Köyler*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1986 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- 15 Palamud nahiyesine bağlı Çar Hoca köyü (M.1531). Bkz. Emecen, *a.g.e.*, s.187.
- 16 Emecen, *a.g.e.*, s.158.
- 17 Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmiri (XVI. -XVIII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2014, s. 29.
- 18 Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı İskân Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Timar Ruznamçe Defterleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33/1 (Haziran 2016), s. 141-153.
- 19 TKGM-TRD-1241, sayfa numarası verilmemiş, 133 numaralı poz (b) (H.1182/M.1768-69 tarihli).
- 20 TKGM-TRD-1200, sayfa numarası verilmemiş, 43 numaralı poz (a) (H.1176/M.1762-63 tarihli).
- 21 TKGM-TRD-1200, sayfa numarası verilmemiş, 69 numaralı poz (a) (H.1176/M.1762-63 tarihli).
- 22 BOA-TRD-46, s. 18 (H.984/M.1575 tarihli).
- 23 BOA-TRD-46, s. 34 (H.984/M.1575 tarihli).

Bu kayıtlardan bir kısmının 18. Yüzyılın ilk ve ikinci yarısına olması başka bir konuyu daha gündeme getirmektedir. Bu da bütün bürokratik gelişmişliğe ve defter tutma geleneğindeki başarıya rağmen hâlâ defter dışı kayıtların var olmasıdır. Nasıl oldu da bu yerler kayıt dışı kalmıştı? Bu ve benzeri sorunlar iskân tarihi konusunda cevaplanmayı bekleyen sorulardan birini oluşturmaktadır. Üstelik bir de bu yerleşmeler harap köyler ise üzerinde ayrıca durmak gerekir. Bu bağlamda bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik yönünü makro ve mikro düzeyde etraflıca tahlil ve tasvir etmek gerektiği muhakkaktır. Bu hususa aşağıda etraflıca değinilecektir.

“Hâlî ve Harâbe” Olmaktan “Şenlenüb Âbâd” Olmaya...

Günümüzde olduğu gibi Osmanlı iskân tarihinde de yerleşme yerlerinin zaman içerisinde bir değişim geçirmesi oldukça olağandı. Bir zamanlar insanlar tarafından normal bir şekilde yaşam sürülen, hayat bulan, üretimin yapıldığı köyler, bir takım nedenlerden dolayı kaynakların ifadesiyle “hâlî ve harâbe” olabilmekteydiler. Köylerin, köy statüsünü korumakla birlikte bir süre sonra nüfuslarını tamamen kaybederek bir anlamda birer ekili alan haline geldiklerini muhtelif kayıtlardan görebilmek mümkün. Elbette bu durumun bir çok nedeni var: Doğal afetler, iklim salınımları, salgın hastalıklar ve insan kaynaklı bir takım faktörler, tarımsal alanda yaşanan değişim, hayvancılığın tekrar önem kazanması gibi bir çok neden bu değişimin arka planında yer almaktaydı.²⁴ Bunun yanı sıra özellikle 16. Yüzyılın ikinci yarısı mevzubahis ise Celali isyanları ve bu isyanların yarattığı tahribat ve şiddet ortamının kırsal bölgeler üzerinde yarattığı etkiyi tekrar vurgulamak ve hatırlamak gerekir.²⁵

Celali eşkıyasının yarattığı kaos ortamına ve yıkıma dikkat çeken bir çok araştırma ve inceleme şiddetin kırsal kesimin tarımsal verimlik, iskân ve nüfusu üzerindeki boyutlarını ve sonuçlarını çarpıcı bir şekilde gözler önüne serer. Nitekim D. Yörük’ün 16. Yüzyılda Aksaray sancağı üzerine yapmış olduğu çalışması bu anlamda vurgulanmaya değer. Yörük’ün tespitlerine göre, 1583 tarihli bölgeye ait timar icmal defterinde Celali eşkıyalarının şedid hareketlerinden

görsel

- 24 Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1999, s. 67.; Doğal afetler, iklim salınımları, salgın hastalıklar ve Celali isyanları başta olmak üzere bir çok faktörün yerleşmeler üzerindeki etkisini ve kayıp köyler meselesini sorgulayan derli toplu bir çalışma için bkz. Osman Gümüşçü vd., *Türkiye’nin Kayıp Köyleri*, Yeditepe yayınevi, İstanbul 2020.
- 25 Bu konuda önemli bazı çalışmalar için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyânları*, Barış yayınları, Ankara 1999.; Aynı yazar, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 2 (1453-1559), Barış Yayınevi, Ankara 1999.; Aynı yazar, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, *AÜDTCF Dergisi*, III/4 (1945), ss. 419-429.; Suraiya Faroqhi, “Anadolu’nun İskânı ile Terkedilmiş Köyler Sorunu”, *Türkiye’de Toplumsal Bilim Araştırmalarında Yaklaşım ve Yöntemler*, TODAİE Yayınları, Ankara 1976, s. 289-302.; Oktay Özel, *Türkiye 1643. Gışa’nın Gözleri*, İstanbul 2013.; Aynı yazar, “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”, (ed. Mehmet Öz-Fatih Yeşil), *Ötekilerin Peşinde, Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, Timaş yayınları, İstanbul 2015, s. 557-592.

dolayı köyler boşalmış, timarlar bozulmuştu ve bölgenin şenlendirilmesi gerektiği muhtelif kayıtlar da geçmekteydi.²⁶

Bu manzara 17. Yüzyılda da devam etmiştir. Bu asırda Manisa'da yaşanan tahribatın çoğu Celali İsyanları sırasında yaşanan kargaşa ortamından kaynaklanmıştır. Celali elebaşılarının isyanlarından dolayı bir çok köy halkı dağılmış ve şehirler başta olmak üzere kendilerini güvende hissettikleri yerlere göç etmişlerdi.²⁷ Celali eşkıyasının Manisa başta olmak üzere bir çok şehirde ve kırsal alanda yarattığı güvensiz ortam ve kargaşa, 17. Yüzyıl Osmanlı iskân tarihi açısından önemli bir kaynak olan avâız defterlerinde kanıtlarıyla birlikte tespit edilebilmektedir²⁸. Bu bağlamda 1659 tarihli Manisa kazâsı avâız defterinin sonunda yer alan ve 1685 tarihinde düşülen bir kayıta değinmek gerekir: Sünnetlü köyünün altına düşülen “*perişan olan ahâlisi yerlerine gelince ondokuz buçuk hânesi tenzîl oluna deyu fermân-ı âli sâdır olacağına şerh verildi*” kaydı, yörenin 17. Yüzyıldaki tahribatını gözler önüne sermektedir²⁹.

Yukarıda örnekleriyle izah ettiğimiz harap hale gelen köylerin boşalması/kaybolması meselesi sadece Anadolu'nun³⁰ değil Balkan ve Arap coğrafyasının da kır iskân tarihinin temel problemlerinden biridir ve hatta bu konuda dikkate

- 26 Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)*, Akçağ Basım, Ankara 2019, s.82.
- 27 Bu hususta bkz. Emecen, *a.g.e.*, s. 158.; Saruhan'da Celali taşkınlıkları hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Çağatay Uluçay, *XVII. Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, CHP Manisa Halkevi yayınları, İstanbul 1944.; İbrahim Gökçen, *Tarihte Saruhan Köyleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1950.
- 28 Avâız defterleri için bkz. Oktay Özel, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi için Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâız Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 12-16 Eylül 1994, III (ss. 735-743), Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1999.; Aynı yazar, “Avâız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (haz. Halil İnalıcık-Şevket Pamuk), Devlet İstatistik Enstitüsü yayınları, Ankara 2000, s. 35-50.
- 29 Erdoğan Özünü, *a.g.m.*, s. 153. (Defterin orijinali için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci tasnifi, Mevkufat Kalem, *Manisa Kazâsı Avâız Defteri*, No:2631, s. 82.)
- 30 İlker Yiğit-Osman Gümüşçü, “Kayıp Köylere Mekansal Bakış: XVI-XX. Yüzyıl Konya Çevresi Örneği”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 44 (2017), s. 323-338.; Alpaslan Demir, “15-16. Yüzyıl Göç Çalışmalarında Yöntem ve Terkedilmiş Köyler Meselesi: Menemen Kazası Örneği”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/3 (2020), s. 137-142.; Alpaslan Demir, “Osmanlı Devleti'nde Yörükler ile Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış*, 11/21 (2017), s. 15-31.; Yasin Dönder, “Osmanlı İskân Tarihinde Kayıp Köyler Meselesi: Tokat Kazası Örneği (XVI.-XX. Yüzyıl)”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 11/32 (2022), s. 387-398.; Yasin Dönder-Alpaslan Demir, “Bayburt Kazası Kayıp Köyleri: XVI-XX. Yüzyıl”, *Bayburt Araştırmaları, Tarih-Kültür-Dil-Edebiyat*, (ed. Turgay Kabak-Ferdi Güzel), Akademisyen Kitabevi, Ankara 2020, s. 103-115.; İlker Yiğit, İskândaki Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği), *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26 (2017), s. 329-364.; İlker Yiğit, “Anadolu Kırsalında Göçün Dönkü (XVI-XX. Yüzyıl) Yapısı: Manisa ve Konya Çevresi Üzerinden Bir Göç Okuma Denemesi”, *Erdem*, 0/76 (2019), s. 205-244.; Emine Erdoğan Özünü, “Osmanlı Devleti'nde Nüfus Artışı, Göçler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XVIII. Yüzyıl)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli, Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı*, (ed. Ramazan Acun-Serhat Küçük), Hacettepe Üniversitesi yayınları, Ankara 2017, s. 127-136.

Gör

değer çalışmalar yapılmıştır.³¹ Elbette oluşan bu manzara karşısında devlet bazı tedbirler almaya çalışmıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere harap olan yerler imar edilmeye, ıssız olan yerlere ahali getirilip şenlendirilmeye, halka bir takım vergi muafiyetleri sağlanarak tarımsal verimliliğin artışı yönünde çabalar gösterilmiştir. Zira ahali olmayan yerlerin atıl durumda kalması, tarımsal üretimin gerçekleşmemesi, dolayısıyla vergi gelirinin ziyan olması devlet ekonomisini zarara uğratan en önemli faktörlerden biriydi. Devletin bu manzara karşısında aldığı en önemli tedbirlerden bazıları; köyleri isteyen kimselere vermesi, bu yerlere hariçten kimseler getirerek şen ve abâd etmesiydi. Böylece tarımsal üretimi gerçekleştirerek elde edilen vergi geliri aracılığıyla ekonomiyi canlı tutmak amaçlanmaktaydı. Bunu gerçekleştirmek için özellikle 17. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren çoğu kez konar-göçer halktan da istifade etti.³² Meselâ Bozok sancağının 16. Yüzyılın sonlarından itibaren görülen harabe ve terk edilmiş bir manzara gösteren görüntüsü, 17. Yüzyılın sonlarından itibaren aşiretlerin yerleştirilmesiyle birlikte değişmiştir. 1691'den itibaren aşiretlerle birlikte devletin farklı bölgelerinden de bazı kimseler getirilerek harabe köylere yerleştirilmişlerdi. Böylece şenlendirilen bölge, eski canlılığına da kavuşmuş, küçük bir köy statüsünde olan Yozgat, bu sayede şehirleşme süreci yaşamıştır.³³

Bakımsız ve atıl durumda olan arazinin üretim yapılan ve gelir alınan bir yer haline getirilmesi, bu yerlerin eşkıya baskınından korunmuş olması ve özellikle yolların güvenliğinin sağlanması³⁴ bir süre sonra yeni yerleşim yerlerinin oluşmasına, daha önce var olan ancak metruk kalmış yerlerin de tekrar canlanmasına yol açtı. Ancak bu süreç her zaman sorunsuz olmazdı. Zaman zaman bazı sıkıntılar da yaşanırdı. Nitekim kanunnâmelerde şenlendirme süreçlerini gözler önüne seren tasvirlerde bu sıkıntılar detaylı bir şekilde anlatılır. Bu tasvirlerden birinde il yazıcılar harabe yerleri özellikle de mezraları bazı kimselere tahsis etmek suretiyle onları birer gelir alanı haline getirmişler, bölge halkı ile sipahiler vergi konusunda anlaşmazlığa düşmüşler ve halktan bazıları perakende olmuşlardı.³⁵

“Hâli ve harabe” ve “hâric ez-defter” olan köy ve mezraların şenlendirilmesine dair kayıtlar mevcut literatürde genellikle tahrir defterlerinde yer alan kayıtlar üzerinde anlatılır ve dönem olarak da çoğunlukla 16. Yüzyılın verileri

- 31 W. D. Hütteroth - K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, der Frankischen Geographischen Gesellschaft, Erlangen 1974.; N. Moaçanın, *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*, Brill, Leiden-Boston 2006.; Ayrıca bkz. Kotzageorgis, a.g.m., s.237-254.
- 32 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren yayınları, İstanbul 1987, s. 46.
- 33 Sadullah Gülten, “Osmanlı Anadolu'sunda Bir İskân Hikâyesi: Bozok Sancağı'nda Aşiretler, Köylüler ve Celalîler (16-19. Yüzyıllar)”, *History Studies*, 11/1 (2019), s. 130.
- 34 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1991, s. 80.
- 35 Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 2. Kitap II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri (içinde: Hersek Eflâkleri Kanunnâmesi), Fey Vakfı yayınları, İstanbul 1990, s. 409, 491.

Gazi

Akademik
Bakış

79

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

üzerinde durulur.³⁶ Bu türden çalışmalardan biri olan ve F. Acun tarafından *Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları* üzerine yapılmış olan çalışma oldukça ilginç veriler içermektedir. Bu araştırmada, 1485 tahririnde *muattal* ve *harabe* olarak kaydedilmiş 55 boş köy ve 29 mezra bulunduğu, 127 köy ve 7 mezranın ise *hariçten* veya *taşradan* gelen kişiler tarafından ekilip biçildiği ifade edilir. İlgili araştırmaya göre bu köylerde nüfus bulunmamaktadır. Bölgedeki bütün harap, muattal ve hariçten olan yerleşim birimleri toplandığında ise, 182 boş köy ve 36 terkedilmiş mezra olmak üzere yerleşik nüfusu olmayan toplamda 218 yerleşim birimi tespit edilmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre, bu manzara bölgenin büyük ölçüde tahrip edildiğini göstermektedir. Yani fethin ilk yıllarında, bölgedeki köylerin %40'ı, mezraların ise %45'i boş veya terkedilmiş bir durumdadır.³⁷ Demir'in tespitlerine göre, Karahisar-ı şarkî ve Koyluhisar bölgelerinden çok sayıda kişi yakın batı bölgelerine göç etmiştir. Bölgedeki harap ve boş köylerin nedeni bu göç edenlerdir. Nitekim bu bölgeden bazı kimseler Niksar'a yerleşmişti.³⁸

Köy ve mezraların boş ve hariçten olmasının coğrafya ile ilgisi var mıdır? Yine aynı araştırmanın sonuçlarına göre, boş ve hariçten olan köy ve mezralar, Koyluhisar ve hemen etrafındaki nahiyelerde olmayıp, uzaktaki nahiyelerde bulunmaktaydı ve bunun en önemli nedeni, yerleşik nahiyelerin bulunduğu ilk kesimde yükseltinin düşük olmasıdır. Yani bu bölge zirai faaliyetler bakımından elverişli bir arazi yapısına sahipti. Nihayetinde elde edilen sonuç, boş ve hariçten olan yerleşmelerin olduğu yerlerin daha çok yüksek platoların, yaylaların olduğu kesimler olduğuydu. Daha çok konargöçer toplulukların yaşadıkları bu yerlerde hareketli bir yaşam tarzı olduğu için köy ve mezralar boş kalıyor veya hariçten ziraat ediliyordu. Bu kadar köy ve mezranın harap ve boş olmasında elbette siyasi sebepler göz ardı edilemez. Timur istilas, ardından yaşanan fetret döneminin (1402-1413) ve Osmanlı Akkoyunlu mücadelesinin bölgeye vermiş olduğu zarar bahsedilen çalışmanın temel argümanıdır.³⁹ Bununla birlikte kayıp olan köylerin de tam tersine daha çok ova ve yamaçlarda

Gör

- 36 Bu hususta bazı çalışmalar için bkz. Phokion P. Kotzageorgis, "Haric ez Defter and Hali Ane'l-Reaya Villages in the kaza of Dimetoka/Didymoteichon (Fifteenth-Seventeenth Centuries): A Methodological Approach". (ed. Elias Kolovos vd.) *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward A Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, The Isis Press, İstanbul 2007, s.237-254.; Senem Karagöz, "XV. yüzyılda bir iskân metodu olarak mezarlarda şenlendirme: Şumnu örneği (Mezralar: üzerinde son bulan yaşamın kalan izleri mi yoksa yeni başlayacak hayatın ilk adımları mı?), *Rumeli DE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 7(2020), s. 380-390.
- 37 Fatma Acun, *Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2006, s. 63.
- 38 Alpaslan Demir, "Karahisar-ı Şarkî'li Göçmenler ve İskan Tarihi Açısından Önemi", *INOCTE 2016, International New Tendencies Congress in Ottoman Researches, October 7-9, 2016 Sarajevo, Uluslararası Osmanlı Araştırmalarında Yeni Eğilimler Kongresi, 7-9 Ekim, 2016 Saraybosna, Bildiri Kitabı*, (ed. Alaattin Aköz, Doğan Yörük, Hüseyin Muşmal), Konya 2016, s. 61-62.
- 39 Acun, *a.g.e.*, s. 65-66.

bulunduğunu söylemek gerekir. Araştırma alanlarından biri Manisa olan bir araştırmada kayıp köylerin 60 tanesinin ova ve yamaçlarda olduğu tespit edilmiştir. Celali eşkiyasının bu bölgelere kolay ulaşım sağlamalarının bu tahribatta etkisi büyüktür.⁴⁰

Bu noktada şu soruyu sormak gerekir: 15-16. Yüzyılda olabildiğince başarılı ve başarılı bir şekilde uygulanan *şenlendirme* politikasının amaçlanan hedefe ulaşip ulaşmadığını sürekli takip edebiliyor muyuz? Bu soruya her zaman cevap vermek zor görünüyor. En büyük nedenlerinden biri; bu yüzyılda dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerinin de etkisiyle köylerin nüfusunun oldukça hareketli olmasıdır. Devletin, köylülerin tekrar yerine dönmesi için tanıdığı vergi muafiyetleri zaman zaman onların yerine dönmesini sağlasa da bu muafiyetler her zaman ikna edici olamamıştı. Dolayısıyla burada en büyük sorunun özellikle 16. Yüzyıl sonları için köylülerin uzun süre yerlerine dönmesi olarak gösterilebilir.

Acun'un yukarıda belirttiğimiz çalışmasına göre, 16. Yüzyılda bölgede boş veya muattal bir köye rastlanmamaktadır. Bu durum bölgenin iskan sürecinin büyük ölçüde gerçekleştiğini ve timar sisteminin de bölgede iyi bir şekilde işletildiğini göstermektedir. *Hâric ez-defter*, yani gözden kaçması sonucu defter dışında olan köyler ise 1547 tahririnde 3 köy ve 26 mezra idi.⁴¹ Yani büyük ölçüde *şenlendirme* politikası başarıya ulaşmıştı.

16. Yüzyılda Harput Sancağının iskân sürecinde de benzer bir iyileşmenin olduğunu söylemek mümkün. Bölge üzerinde yapılan bir çalışmaya göre; 1518 tahririnde 164 toplam köyden 24'ü, 1523 tahririnde 180 köyden 5'i, 1566 tahririnde ise 186 köyden 4'ü virandı ve bu köylerde kimse meskûn değildi. Yerleşim sayısının artışına paralel olarak yerleşilen köy sayısının da fazlalaşması oldukça dikkat çekicidir. Araştırmanın sonuçlarından biri, 1523'deki Osmanlı-Safevi savaşlarından dolayı yerlerini terk etmiş köylülerin tekrar köylerine dönmeleri idi ve böylece meskûn köy sayısının da artmış olmasıydı. Yine elde edilen sonuçlara göre, 1523'te iskân olunan köylerin büyük bir çoğunluğu bahsi geçen "virân" köylerdi. Bazen bu köyleri *şenlendirmek* için Türkmen aşiretine mensup aşiretlerden de istifade edilmişti, ancak bu aşiretler konar-göçer hayat tarzından dolayı olacak, yerleştikleri köyleri bazen terk edebiliyorlardı.⁴² Ancak bu yerleşim birimlerinin sonraki yıllarda ne durumda olduğu ile ilgili bir tes-

40 Gümüşçü vd., *a.g.e.*, s. 401.

41 Acun, *a.g.e.*, s.68, 70.

42 Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1989, s. 67-69.; A. Demir'in tespitlerine göre, Bayburt, Kemah, Erzincan, Erzurum bölgelerine ait bir evkaf defterinde bölgenin nüfusu çok hareketliydi. Bu deftere göre, Kızılbaş fetretinden dolayı halk dağılmış ve bu yüzden de yerleşmeler boşalmıştı. Devlet, bu durum karşısında boşalan yerlerde yaşayanların tekrar eski yerlerinde oturmalarına izin verilmesini istemiş ve bölgenin de *şenlendirilmesini* istemişti. Bkz. Alpaslan Demir, "XVI. Yüzyılda Köğans Nahiyesi: Nüfus ve Yerleşme", *History Studies*, 3/2 (2011), s. 131-132.

pit yapmak şimdilik güç olsa da en azından günümüzde mevcut olan yerleşim birimleri üzerinden süreklilik konusunda genel bir tespit yapabilmek mümkün. Bununla birlikte arada kaybolan veya isim değiştiren yerler varsa bu husus ayrıca araştırılmaya muhtaçtır ve bu araştırmamızın sınırlarını aşmaktadır.

Köy ve mezraların şenlendirilmesi politikası daha önce de ifade edildiği üzere genellikle Osmanlı timar sistemi çerçevesinde timarlı sipahilere hâlî/harap ve *hâric ez*-defter yerler timar olarak tevcih edilmek suretiyle gerçekleştirilirdi. Bu uygulama Osmanlı iskân coğrafyasının bir çok yerinde görülebilmekteydi. Kemah Sancağı bunlardan biriydi. Sancak genelinde neredeyse köylerin çoğu 1516-18 tahrir sonuçlarına göre, ıssız ve harap bir durumdaydı. Bu tahrir sonucuna göre, Kemah Sancağında bulunan 274 tane köyden 185'i ıssız ve viran olarak kaydedilen köylerdi. Bu virane köyler, meskûn olan köyler (141 adet) ile birlikte sipahilere şenlendirilmek üzere dirlik olarak tevcih edilmişti. Bunlardan 44 tanesi henüz kimsenin tasarrufuna verilmediği için mahlûl notuyla kaydedilmişti. Bu durumun en önemli nedeni, bölgenin yıllarca bir çok siyasi gücün mücadele sahası olmasıydı. Bölge, 13. Yüzyılın ikinci yarısından 14. Yüzyılın başlarına kadar çeşitli boy ve ulusların mücadele sahası içerisinde yer almaktaydı. Bunlar arasında Türkmen topluluklarının birbirleriyle olan mücadelelerini özellikle de Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasındaki güç savaşlarını vurgulamak gerekir. Bu güç savaşını Akkoyunlular kazansa da Otlukbeli Savaşı'nda (1473) Osmanlılara yenilmeleri bu kez Akkoyunlu beylerinin birbirleriyle mücadele etmelerine yol açtı. Bu durum, Kemah, Erzincan, Bayburd, Kelkit ve Erzurum havalisinin de harap olmasına neden olmuştur. Bu sırada Safevilerin ortaya çıkışları ve Safeviler ile Akkoyunlu beylerinin mücadelelerinin bölgedeki ahalinin etrafa dağılmalarına yol açtığını da söylemek gerekir. Bu mücadele, bölgenin Osmanlılar tarafından fethine kadar sürmüştür. Bu sırada Akkoyunlu Türkmen Devleti'ni oluşturan bazı konargöçer gruplar Şah İsmail'e katılırken bazıları da Şah İsmail'in yaptığı tahribatı görerek Osmanlı'nın yanında yer almış, hatta Osmanlı sipahisi olarak sınır boylarına yerleştirilmişlerdi. Osmanlı-Safevi mücadelesini Osmanlı Devleti'nin kazanmasıyla birlikte bölgede yeni fethedilen toprakların gelir durumları tespit edilmiş, işletilmeyen toprakların bir an önce zirai açıdan işletilmesi için şenlendirme yöntemi uygulanmıştır. Bu şenlendirme işlemi çok hızlı gerçekleşmemiş, ancak Kanuni döneminde tamamlanmıştır. Miroğlu'na göre, 1530 tarihli bir evkâf defterinde "kızılbaş fetreti" yüzünden etrafa dağılan köylülerin tekrar köylerine geri döndükleri ile ilgili bilgi bu anlamda fikir vermektedir. Üstelik vakıf gelirleri, bazı zaviyelere verilmiş olan köylerin divani hisseleri yine köylerin şenlendirilmesi şartıyla sipahilere verilmişti.⁴³ 1516-18 tahrir sonucunda Kemah sancağında Dinasor, Diğİnlü, Gercanis (Refahiye) ve Orçol nahiyelerinde halk, bulunduğu

Görüş

43 İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1990, s. 34-36.

köyleri terk ettiği için bu köylerde sadece timarlı sipahiler bulunmaktaydı.⁴⁴ Bu manzaraya rağmen şenlendirme politikası olumlu sonuç vermiş olacak ki 1530 tahriri “hâlî ve harâb” köylerin büyük bir kısmının şenlenmiş olduğunu gösteren kayıtlar içermektedir.⁴⁵

O halde bu noktada başka bir soru daha soralım: 16. Yüzyılda karşımıza sıklıkla çıkan harabe köylere ve mezralara sonraki yıllarda ne oldu? Bu türden köyler sonraki yüzyıllarda da karşımıza çıkıyor mu?

Bu türden bilgilere muhtelif kaynaklarda 17. Yüzyılda, hatta 18. Yüzyılda da rastlanılmaktadır. Dolayısıyla bu soruya cevap verebilmek için daha önce de yer yer değinildiği üzere iki önemli defter serisinden yardım almak gerekir: Avâız defterleri ve timar ruznamçe defterleri. Meselâ, 17. Yüzyılın sonlarına ait bir avarız defterine göre, Saruhan Sancağı’na bağlı Menemen kazasının 19 köyü eşkiya tasallutundan dolayı harabe, halkı da perakende ve perişan olmuştu. Hatta Güzelhisar kazasının Çatak ile Dede mahalleleri 30-40 yıldan beri harabe idi⁴⁶. Bu noktada önemli olan sorulardan biri harabe olan bu köylerin akıbeti ne oldu? Bahsettiğimiz defter serileri bu noktada ne kadar bilgi verir? Söz konusu 19 harabe köy, mutlaka dirlik olarak timarlı sipahilere tevcih edildiyse bu kayıtları başka defterlerde özellikle de timar ruznamçe defterlerinde bulabilmek mümkün müdür? Temel sorulardan biri budur. Bu noktadan hareketle söz konusu tarihten sonraki timar ruznamçe defterleri gözden geçirilmişse de ne yazık ki bu soruya dair bir ipucuna rastlanılmamıştır. Ancak söz konusu durum köylerin bir dirlik sahibine tevcih edilmediği anlamına da gelmemektedir. En azından şimdilik elimizdeki kaynaklar bu konuda sessiz kalmaktadır. Dolayısıyla bu noktada kaynakların kifayet etmemesi yada araştırmacı tarafından ilgili bilgiyi bulamamanın getirdiği yoksunluk bir tarihçi için bazen sorunun çıkmazlara girmesine yol açabilmektedir. İskân çalışmalarında harabe yerleşim yerlerinin akıbetinin ne olduğu –eğer günümüze ulaşmadıysa- ile ilgili en büyük belirsizliklerden biri budur.

Benzer durum 16. Yüzyıl Sincar mezraları için de geçerlidir. 1571 tarihli Sincar sancağına ait bir timar ruznamçe defterinde yer alan ve 373 mezraya ait kayıtlar burada misal olarak verilebilir. Bahsi geçen defterde daha önce “*hâlî ve harabe*” ve “*hâric ez-defter*” olan mezralar timar sahiplerine “*başka yerde timarı olmamak kaydıyla*” ve ilgili yeri “*şenledüb abâdân*” etmek şartıyla tevcih edilmiştir⁴⁷. Bu önemli bir bilgidir. Zira bu bilgiler timar sisteminin işleyiş biçimine,

44 Miroğlu, *a.g.e.*, s. 125.

45 Miroğlu, *a.g.e.*, s. 37.

46 BOA, KK, TD-2788, s. 32-39. (H.1109/M.1698) (ilgili defter, arşivde Menemen ve Güzelhisar kazalarının Vezir Osman Paşa tarafından tahrir olunan avarızhâneleri (Mevkûfât kalemi) şeklinde kayıtlıdır. Bu defterden haberdar olmamı sağlayan Mustafa Ceylan’a teşekkür ederim.

47 Halat Akın tarafından tespit edilen bu defter, Akın’ın *XVI. Yüzyılda Sincar Sancağı* üzerine yaptığı Doktora tez çalışmasının kaynaklarından biridir. Bu defterden beni haberdar eden Halat Akın’a teşekkür ederim. Defterin ilgili sayfaları için bkz. BOA-TRD-33, s. 868-977.

devletin iskân ve tarım politikasına dair mesajlar içermektedir. Devlet, boş ve atıl kalmış olan yerleri mümkün olduğu kadar işlemeye, ekonomik kazanç elde etmeye ve bölgeyi mamur hale getirmek için mekanizmayı mümkün olduğu kadar işlemeye çalışmaktadır.

Yukarıda sorduğumuz soruyu burada da tekrar hatırlatalım: Sincar'daki bu yerler gerçekten de şen ve mamur bir hale geldi mi? Ne yazık ki genellikle bu türden mezralara ait sonraki defterlerde veri olmaması sürecin ve işlemin başarıya ulaşip ulaşmadığı konusunda bilgi edinilmesini imkansız kılmakta, mevcut sorular/sorunlar ortada kalmaktadır. En azından Sincar örneği için bu bilgiyi verebiliriz. Belki başka kayıtlardan bu türden bilgiler tesadüfi olarak öğrenilebilir lakin bunu araştırmak için de çok geniş bir zamana ihtiyaç olduğu ortadadır. Ancak bu türden örnekler 15. Yüzyıldan beri mevcut olan kayıtlarda görülmektedir. Meselâ benzer şekilde 1483 tahririnde Şumnu'da 26 mezra timarlı sipahilere dirlik olarak tahsis edilmişti. Bu mezralar ileride daha çok Türk-Müslüman nüfusun yaşadığı yeni oluşacak köylerin altyapısını oluşturmuşlardı.⁴⁸ III. Murad devrinde Musul'a ait mezralar da timar veya zeamet olarak verilmişti. Ve bu mezraların bir kısmı terk olunmuş ve ziraat sahası olarak kullanımı devlet tarafından özellikle istenmişti.⁴⁹

Burada başka bir soru daha ortaya çıkmaktadır: 16. Yüzyıldaki şenlendirme politikası olumlu sonuç verdiyse neden hem 16. Yüzyılda hem de sonraki yıllarda (17-18. Yüzyıl) hâlâ bu türden kayıtlar mevcut? Harap köyler ve *hâric ez-defter* sorunununda sorulması gereken en önemli sorulardan bir diğeri de bu gibi gözüküyor. Nitekim benzer soruyu N. Göyünç de Mardin üzerinde yaptığı çalışmasında ele almıştır. Göyünç, "*hâric ez-defter*" kalmış "hâli ve harâbe" mezraların timar olarak verildiği halde bu türden hükümlerin sonraki dönemlerde olmasını devletin bu süreci tam olarak gerçekleştiremediği, bir diğer ifadeyle hedefine ulaşamadığı şeklinde yorumlar. Buna örnek olarak da 1550 tarihinde Çakır Pazarı mezarının şenletilmesine dair hükmün 1563'de tekrar ettiğini delil olarak sunar. Göyünç, 16. Yüzyıl sonlarında Mardin ve çevresinde bir çok köyün boşalmasının nedeni olarak beylerbeyi voyvodalarının yaptıkları zulmü adres olarak gösterir. 1597-98 yıllarında eski Lahsa Beyi Ahmed Paşa Diyarbekir ve Rakka eyaletlerini, dolayısıyla Mardin ve çevresini tahrir etmekle görevlendirilmiş, ancak bu durum bölgede düzen yerine karışıklıklara yol açmıştı.⁵⁰

16. Yüzyılda Sivrihisar Nahiyesi'nde de benzer bir durum karşımıza çıkmaktadır. Bölge üzerinde araştırma yapan H. Doğru'ya göre, Sivrihisar nahiyesinde mezralar genellikle *hâric ez-defter* olarak kaydedilmiş olup bu yerler 1455 tahririnde veya II. Mehmed döneminde yapılan ilk tahrirde gözden ka-

48 Karagöz, a.g.m., s. 387-388.

49 Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1999, s. 117-118.

50 Göyünç, a.g.e., s. 80-81.

çan ve dolayısıyla kayıt altına alınmayan yerlerdi. Bu yerlerin durumu 1465 tahririnde, hatta 1539 tahririnde de devam etmişti. Ancak bu yerler zamanla sipahilerin timarlarına eklenirken *hâric ez-defter* olan mezraların büyük bir kısmı da vakıflara bırakılmıştı.⁵¹ 16. Yüzyılda Ereğli kazasına bağlı olan Mindos nahiyesinin bir köyü olan Şemâyir (?) köyü ise önceki tahrirlerde olmamasına rağmen 1539'lardan sonra kayıtlarda görülmüş, sonrasında da yine terk edilmişti.⁵²

Harabe köylerin varlığı, Diyarbakır'da da görülen bir durumdu. M. İlhan, Diyarbakır üzerine yapmış olduğu çalışmasında bu durumu etraflıca ortaya koyar. Ona göre timar olarak dağıtılan viran yerler ve köylerin sayısı 16. Yüzyıl Diyarbakır'ında oldukça dikkat çekicidir ve bunların arasında mezralar da bulunmaktadır. Bununla birlikte Diyarbakır'da coğrafi yapı da köylerin terkedilmesini tetiklemiştir. Arazi yapısının kireçtaşından oluşmasından dolayı yüzeyde su kaynaklarının bulunmaması, yerleşmelerin ihtiyaç duyduğu suyun ancak kuyular marifetiyle sağlanması gibi durumlar köylerin çabuk terkedilmesine yol açıyordu. Nitekim başka bir yerde kuyunun açılması, hemen etrafında bir köyün oluşmasına yol açabiliyordu. Bununla birlikte yaşanan siyasi hadiselerin de bölgede köy boşalmalarına olan etkisi büyüktür. Özellikle 1514-1517 yılları arasında yapılan savaşları bu kapsamda vurgulamak gerekir. Bu yüzden de bölgede bulunan timar sahiplerinden harabe olan toprakları şenlendirmeleri istenmiştir.⁵³ Demir'in tespitlerine göre 1518 tarihli tahririne göre Diyarbakır şehir merkezinde bulunan göçmenlerin %83,96'sı, 1540 tahririne göre ise %63,27'si Diyarbakır eyaletine bağlı olan yerleşmelerden gelmişti. Bu durum, göç edenlerin şehir merkezine göç ettikleri ihtimalini güçlendirmektedir.⁵⁴

Diyarbakır'da anlattığımız bu durum 19. Yüzyılda da devam etmiştir. Diyarbakır üzerine İ. Yılmazçelik tarafından yapılmış olan bir çalışma bu problemin sonraki yıllarda da yüksek bir oranda seyrettiğini göstermektedir. Yılmazçelik'in araştırmasına göre, 19. Yüzyılda hem Şark-ı Amid hem de Garb-ı Amid'e bağlı köylerin sayılarında sürekli olarak azalma görülmüştür. Araştırmacı bu durumun nedeninin tabi afetler ve asayişsizlik olduğunu vurgulamaktadır. Yeni iskan edilen köyler olmakla birlikte bunların sayılarının eski köylere oranla oldukça az olduğunu ileri sürmektedir. Yılmazçelik, bazı köylerin idari taksimatta yeni ortaya çıkan nahiyelere bağlanmasının da bu sayıların oranının değişmesinde büyük bir faktör olduğunu da vurgular.⁵⁵

51 H. Doğru, *a.g.e.*, s. 58.

52 Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Ereğli Kazası*, Konya 2009, s. 72.

53 M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2000, s. 119-121.

54 Alpaslan Demir, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (Amid) Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilgi*, 50 (2009), s. 22.

55 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1995, s. 168.

Gazisi

Akademik
Bakış

85

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

Bununla birlikte bazen erken dönemlerde görülen virane köy sayısında-ki artış sonraki yıllarda zaman içerisinde düşüşe de geçebilirdi. 16. Yüzyıldaki Ruha (Urfa) Sancağı bu duruma en güzel örneklerden birini teşkil eder. Urfa'da ilk ve son tahrirler (1518-1566) arasındaki yaklaşık 48 yıllık zaman içerisinde sürekli köy olma vasfını koruyan 45 köyün sayısı, 1566'da 640'a ulaşmıştı. Bu bölgede virane köylerin olmasındaki en büyük neden, siyasi etkenlerdi. Ancak köy sayısındaki artış, otoritenin kurulduğunu ve bununla birlikte iskân sahasının genişlediğini ve nüfusun da arttığını göstermektedir.⁵⁶

Anadolu'nun bazı bölgelerinde ise 16. Yüzyılın ikinci yarısında meskûn köy sayısı ilk yarıya oranla artış gösterirken hâli köylerde ise az da olsa artış olabilmekteydi. Bu bağlamda Karahisar-ı Sahib köyleri dikkate değerdir. Bölgede 1518'de hâli köy 49, meskûn köy ise 597 idi. 1572'de ise hâli köy 57, meskûn köy ise 657 idi. Ü. Bulduk'a göre, bölgedeki isyanlar, savaş, kıtlık ve salgın hastalıklar köylerin boş bırakılmasının önemli nedenleri arasındaydı.⁵⁷

Görüldüğü üzere literatürden farklı bölgelerden verilen bu örnekler ve arşiv kaynakları Anadolu'nun iskân coğrafyasındaki hareketliliği de gözler önüne sermektedir. Bu durum, Anadolu kırsalında yer alan köylerin ve mezraların zaman içerisinde siyasi, sosyal ve ekonomik bir takım etkenlerin etkisiyle hızlı bir değişim yaşadığını tüm kanıtlarıyla ortaya koymaktadır.

Sonuç

Osmanlı arşiv kaynaklarında özellikle de tahrir defterlerinde 15. Yüzyılda veya 16. Yüzyılın ilk yarısında harap olan köy ve mezraların büyük bir oran teşkil ettiği söylenebilir. Ancak bu oran, 16. Yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte nispeten şenlendirme faaliyetlerinin bir sonucu olarak düşmüş, harap ve virane olan köylerin sayısında gözle görülür bir azalma yaşanmıştır. Ancak bu türden kayıtların aralıklarla hem 16. Yüzyılda devam etmesi, avarız defterlerinde ve tımar ruznamçe kayıtlarında benzer örneklerin görülmesi, 17-18. Yüzyıllarda da Osmanlı iskân sahasının birçok yerinde benzer şekilde değişmeyen veya çok geç değişen bir şeyler olduğunu göstermektedir. Bu durumun altında yatan nedenleri araştırmak makalenin konusunu aşsa da ele alınan yıllarda söz konusu coğrafyada siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan hâlâ taşların yerine oturmadığını, yerleşim yerlerini ve nüfus kitlelerini etkilediğini söylemek hiç de yanlış olmaz.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi: Kamil Kepeci tasnifi, Mevkufat Kalemî, Manisa Kazâsı Avârız Defteri, No:2631, 2788.

56 Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2012, s.36.

57 Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2013, s. 101.

Timar Ruznamçe Defterleri Kataloğu, Defter No: 33, 46, 1241.

Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi: Timar Ruznamçe Defterleri, No: 33, 1200, 1241.

Diğer Kaynaklar ve İncelemeler

ACUN Fatma, Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569), Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2006.

AFYONCU Erhan, Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI. –XVIII. Yüzyıllar), TTK yay., Ankara 2014.

AKDAĞ Mustafa, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, AÜDTCF Dergisi, III/4 (1945), s. 419-429.

AKDAĞ Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celalî İşyanları, Barış yayınları, Ankara 1999.

AKDAĞ Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, 2 (1453-1559), Barış Yayınevi, Ankara 1999.

AKGÜNDÜZ Ahmed, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 2. Kitap II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri (içinde: Hersek Eflâkleri Kanunnâmesi), Fey Vakfı yayınları, İstanbul 1990.; 4. Kitap, Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım, Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler, (içinde: Timâr ve Taşra Teşkilâtı Kanunnâme-i Hümayûnu), Fey Vakfı yayınları, İstanbul 1992.

ÂŞIK PAŞAZADE, Osmanoğulları'nın Tarihi, (haz. Kemal Yavuz-M.A.Yekta Saraç), İstanbul 2003.

BARKAN Ömer Lütfi, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, Türkiyat Mecmuası, X (1951-1953), s.1-27.

BARKAN Ömer Lütfi, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri, Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, İFM, II/1 (1940), s.20-59.; II/2 (1940-41), s. 214-247.

BARKAN Ömer Lütfi, Kolonizatör Türk Dervişleri ve Süleymaniye Camii ve İmareti Muhasebesi (1585-1586), (haz. Coşkun Çakır), Vakıflar Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 2013.

BARKAN Ömer Lütfi, Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sür-günler”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 15/1-4, İstanbul 1953, s. 209-237.

BAYATLI Nilüfer, XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1999.

BULDUK Üçler, XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2013.

COOK M.A., Population Pressure in Rural Anatolia (1450-1600), London Oxford University Press, New York Toronto 1972.

DEMİR Alpaslan, “15-16. Yüzyıl Göç Çalışmalarında Yöntem ve Terkedilmiş Köyler Meselesi: Mene-men Kazası Örneği”, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2/3 (2020), s.137-142.

DEMİR Alpaslan, “16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (Amid) Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi”, Bilig, 50 (2009), s. 15-30.

DEMİR Alpaslan, “Karahisar-ı Şarkî’li Göçmenler ve İskan Tarihi Açısından Önemi”, INOCTE 2016, International New Tendencies Congress in Ottoman Researches, October 7-9, 2016 Sarajevo, Uluslararası Osmanlı Araştırmalarında Yeni Eğilimler Kongresi, 7-9 Ekim, 2016 Saraybosna, Bildiri Kitabı, (ed. Alaattin Aköz, Doğan Yörük, Hüseyin Muşmal), Konya 2016, s.57-68.

DEMİR Alpaslan, “Osmanlı Devleti’nde Yörükler ile Yerleşiklerin Kavgası: Kayıp Köyler Meselesi”, Gazi Akademik Bakış, 11/21 (2017), s.15-31.

DEMİR Alpaslan, “XVI. Yüzyılda Koğans Nahiyesi: Nüfus ve Yerleşme”, History Studies, 3/2 (2011), s. 125-145.

DOĞRU Halime, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1997.

DÖNDER Yasin-Alpaslan Demir, “Bayburt Kazası Kayıp Köyleri: XVI-XX. Yüzyıl”, Bayburt Araştırmaları, Tarih-Kültür-Dil-Edebiyat, (Ed. Turgay Kabak-Ferdi Güzel), Akademisyen Kitabevi, Ankara 2020, s. 103-115.

DÖNDER Yasin, “Osmanlı İskan Tarihinde Kayıp Köyler Meselesi: Tokat Kazası Örneği (XVI.-XX.

Gazi

Akademik
Bakış

87

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

- Yüzyıl), 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 11/32 (2022), s.387-398.
- EMECEN Feridun, XVI. Asırda Manisa Kazâsı, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1989.
- ERDOĞAN ÖZÜNLÜ Emine, "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Artışı, Göçler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XVIII. Yüzyıl)", Avrupa Tarihinde Türk Eli, Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı, (Ed. Ramazan Acun-Serhat Küçük), Hacettepe Üniversitesi yayınları, Ankara 2017, s. 127-136.
- ERDOĞAN ÖZÜNLÜ Emine, "Osmanlı İskân Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Timar Ruznamçe Defterleri", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 33/1 (Haziran 2016), s. 141-155.
- FAROOHI Suraiya, "Anadolu'nun İskânı ile Terkedilmiş Köyler Sorunu", Türkiye'de Toplumsal Bilim Araştırmalarında Yaklaşım ve Yöntemler, TODAİE yayınları, Ankara 1976, s. 289-302.
- GÖKÇE Turan, XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2000.
- GÖKÇEN İbrahim, Tarihte Saruhan Köyleri, Berksoy Basımevi, İstanbul 1950.
- GÖYÜNÇ Nejat, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1991.
- GÜLTEN Sadullah, "Osmanlı Anadolu'sunda Bir İskân Hikâyesi: Bozok Sancağı'nda Aşiretler, Köylüler ve Celalîler (16-19. Yüzyıllar), History Studies, 11/1 (2019), s. 128-154.
- GÜMÜŞÇÜ Osman vd., Türkiye'nin Kayıp Köyleri, Yeditepe yayınevi, İstanbul 2020.
- HÜTTEROTH W. D. - K. Abdulfattah, Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century, der Frankischen Geographischen Gesellschaft, Erlangen 1974.
- İLHAN M. Mehdi, Amid (Diyarbakır), Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2000.
- İNALCIK Halil, Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1987.
- İNALCIK Halil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.I (1300-1600), Eren yayınları, İstanbul 2000.
- KARADEMİR Zafer, Osmanlı Yeniçağı'nda Tarımsal Gelişim, Ziraat, Hasılat, Ticaret, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2023.
- KARAGÖZ Senem, "XV. yüzyılda bir iskân metodu olarak mezralarda şenlendirme: Şumnu örneği (Mezralar: üzerinde son bulan yaşamın kalan izleri mi yoksa yeni başlayacak hayatın ilk adımları mı?), Rumeli DE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, 7(2020), s.380-390.
- KOTZAGEORGIS Phokion P., "Haric ez Defter and Hali Ane'l-Reaya Villages in the kaza of Dime-toka/Didymoteichon (Fifteenth-Seventeenth Centuries): A Methodological Approach". (ed. Elias Kolovos vd.) The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward A Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander, The Isis Press, İstanbul 2007, s.237-254.
- MİROĞLU İsmet, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566), Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1990.
- MOACANIN N., Town and Country on the Middle Danube, 1526-1690, Leiden Boston: Brill 2006.
- ORHONLU Cengiz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı, Eren yayınları, İstanbul 1987.
- ÖZ Mehmet, XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1999.
- ÖZEL Oktay, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi için Önemli Bir Kaynak: Mufasssal Avârız Defterleri", XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, 12-16 Eylül 1994, III, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1999, s.735-743.
- ÖZEL Oktay, "Avârız ve Cizye Defterleri", Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik, (haz. Halil İnalçık-Şevket Pamuk), Devlet İstatistik Enstitüsü yayınları, Ankara 2000, s.35-50.
- ÖZEL Oktay, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)", (ed. Mehmet Öz-Fatih Yeşil), Ötekilerin Peşinde, Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan, Timaş yayınları, İstanbul 2015, s.557-592.
- ÖZEL Oktay, Türkiye 1643. Goşa'nın Gözleri, İstanbul 2013.
- ÖZEL Oktay, XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Kırsal (Zirai) Organizasyon: Köylüler ve Köyler, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1986 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Gör

TURAN Ahmet Nezihi, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2012.

ULUÇAY M. Çağatay, XVII. Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, CHP Manisa Halkevi yayınları, İstanbul 1944.

ÜNAL Mehmet Ali, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), TTK yay., Ankara 1989.

YİÇİT İlker-Osman Gümüşçü, "Kayıp Köylere Mekansal Bakış: XVI-XX. Yüzyıl Konya Çevresi Örneği", Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, 44 (2017), s.323-338.

YİÇİT İlker, "Anadolu Kırsalında Göçün Dönkü (XVI-XX. Yüzyıl) Yapısı: Manisa ve Konya Çevresi Üzerinden Bir Göç Okuma Denemesi", Erdem, 0/76 (2019), s. 205-244.

YİÇİT İlker, "İskândaki Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği)", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 26 (2017), s. 329-364.

YILMAZÇELİK İbrahim, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı), Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1995.

YÖRÜK Doğan, XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584), Akçağ Basım, Ankara 2019.

YÖRÜK Doğan, XVI. Yüzyılda Ereğli Kazâsı, Konya 2009.

Extended Abstract

Did the Ottoman Empire have a policy to develop agricultural production, and consequently its settlement areas and income units? This study, structured around this debate, examines the sources of the period, particularly the ledger series and the problems associated with them.

As is well known, one of the most critical issues in the settlement history of the Ottoman Empire was the opening of new agricultural lands, the establishment of inhabitable settlements, and the conversion of idle land into agricultural use. One of the most systematic or classical methods employed by the Ottoman administration to address this issue was the *hâric ez-defter* practice, which involved recording previously unregistered lands in official registers. This process allowed for the transformation of such areas into taxable and administratively recognized units. Among the most valuable sources for tracking the development of these revenue units are archival materials such as *tahrir* (tax) registers, *şer'iyye* court records, *mühimme* registers, *avânz* registers, and *timar rużnamçe* registers. These records constitute a valuable source for comprehending the Ottoman settlement policy. Of particular importance for the 15th and 16th centuries, the *tahrir* registers offer detailed insights into the transformation of unregistered settlements and those recorded as abandoned or in ruins. However, the reappearance of such records in the 17th and 18th centuries raises two important questions for discussion: 1. Given that the classical *tahrir* tradition came to an end in the late 16th century, through which types of registers can the fate of settlements and related data be traced thereafter? 2. Given that previously unregistered or ruined settlements were identified and repopulated, why do such cases still appear in the records of the 17th and 18th centuries? Was the resettlement policy truly effective? The argument of this study is shaped around these two questions.

The most important types of registers that can be cited in response to the first question are the *avânz* and *cizye* registers and the *timar rużnamçe* registers. However, our research to date has revealed that even these registers do not always provide answers to the questions. Given that settlements classified as *harab* and *hâric ez-defter* were identified and revitalized, it can be argued that the answers to why they still appear in the 17th and 18th centuries are related to detailed data on the political, social, and economic structure of the region in question. Therefore, it can be argued that only with increased research in this context can a generalization be made. As can be seen from the examples in the article, there are still settlements recorded as ruins and outside the register in the 18th century, and this situation constitutes important evidence that the revitalization policy did not always produce the desired result.

Gazi

Akademik
Bakış

89

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025

To summarize, it can be said that the villages and hamlets recorded in the *tahrir registers*, particularly those dating from the 15th century or the first half of the 16th century, were listed as *hâlî*, *harabe*, and *hâric ez-defter*, but their proportional presence decreased in the second half of the 16th century. Some of the studies we present as examples, such as those conducted on the districts of Karahisar-ı Şarkî and Koyluhisar, the district of Manisa, and the sanjaks of Harput and Kemah, clearly reveal this situation. The main reason for this is the success of the revitalization efforts and the peace and security provided by the political environment of the period. The relative peace established during the reign of Suleiman the Magnificent was a major contributing factor in this regard. However, the fact that such records continued intermittently into the late 16th century, and—as far as can be understood from the *avarız* and *timar ruznamçe* registers—also existed in the 17th and 18th centuries, indicates that many questions remain regarding the sources and problems of the Ottoman settlement system. Ultimately, this study aims to revisit these questions through a source- and problem-oriented perspective, offering a new analytical lens for scholars working on the rural fabric of the Ottoman Empire.

Gazi

Akademik
Bakış

90

Cilt 19
Sayı 37
Kış 2025